

Studiemiddag PThU 'Wat heeft de Kerk met Israël' 7 november 2018. Een impressie

De zaal in de Open Poort zat helemaal vol. Ik zat vrijwel vooraan, achter de sprekers en naast Cor Sinnema van de Katholieke Raad voor het Jodendom en Floor Barnhoorn. Ook synodelid Jeanette Galjaard en collega Wilma Wolswinkel van Kerk in Actie zaten in de buurt. Alsof we elkaar speciaal opgezocht hadden en misschien was dat ook wel zo.

'Is het gesprek over onopgeefbare verbondenheid niet een soort zwarte pietten discussie?', opperde dagvoorzitter en universitair docent Gé Speelman, om vervolgens aan te stippen dat het toch echt wel ergens over gaat: over onze identiteit. Waar komen wij vandaan en waar gaan we naar toe? Welke theologische vragen liggen achter de discussie en wat kun je leren van de dilemma's? Zij hoopte op een gesprek in de geest van Hillel en Sjammai, twee joodse scholen die zeer verschillende gedachten hadden, maar wel elkaar wel bevroegen. Rector Mechteld Jansen proefde al een goede sfeer en sprak de wens uit dat deze bijeenkomst 'geen verharding der harten' teweeg zou brengen. Ze wees op het fruit en de bloemen in de zaal als symbool van dankdag. Het was een mooie verwijzing naar het leven onder de hoede van de Eeuwige.

Jan Offringa, predikant in Wijk bij Duurstede en betrokken bij Liberaal christendom, had de aftrap. Hij had immers met zijn manifest de start had gegeven voor de daarop volgende discussie. Hij haalde herinneringen op aan 35 jaar geleden toen hij medeorganisator was van een symposium over Christelijke Theologie na Auschwitz, naar het gelijknamige boek van Hans Jansen. Later verdiepte hij zich in Paulus in nieuw joods perspectief. In de loop van de tijd stuitte hij op tal van misverstanden, zoals het idee dat het christendom een afsplitsing zou zijn van het jodendom. Eerder zou je kunnen zeggen dat het veelkleurige jodendom uit elkaar gegaan is in rabbijns jodendom en messiaans jodendom. Zo vond hij ook de term Kerk en Israël verwarrend en onduidelijk. Spreek liever over de relatie jodendom en christendom. In Jezus breken grenzen open, maar daarbij moet je niet zijn verworteling in het jodendom veronachtzamen. Met huidige jodendom is er dus verwantschap, maar maak er geen aparte Israëltheologie. Er zou sprake moeten zijn van een gelijkwaardige dialoog tussen joden en christenen.

Kerkhistoricus Gert van Klinken was de eerste academische spreker. Hij nam ons mee in de recente geschiedenis van het spreken over Israël in de voorlopers van de Protestantse Kerk. Nog in 1900 spraken de Gereformeerde Kerken over 'jodenzending', al werd daar over geen melding gemaakt in de kerkorde. In de Nederlandse Hervormde Kerk brak in 1942 een nieuwe tijd aan met de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël. Geen monoloog, maar gesprek tussen gelijkwaardige partners. Gert van Klinken wees op de betekenis van Miskotte. Het leidde er allemaal toe dat de verhouding tot Israël een plaats kreeg in het belijden van de kerk. Theologie kreeg een heilshistorische betekenis. In 1951 werd in de hervormde kerkorde het gesprek met Israël beklemtoond. Het artikel hierover ging vooraf aan dat van zending en evangelisatie. Het was 'een stap vooruit voor een kerk die zich zelfbewust oriënteerde op de Schrift.' De staat Israël werd opgenomen in het raamwerk van

de heilshistorie. Met het synoderapport 'Israël: volk, land en staat' uit 1970 werd er een expliciete verbinding met het beloofde land gelegd. Theologische ideeën van de Duitse theoloog Marquardt sijpelden door. Kritiek kwam er wel van joodse zijde omdat sommigen vonden dat de relatie eenzijdig ingevuld werd. In 1977 kwam er van hervormde zijde een nieuwe instructie voor de theologisch adviseur in Jeruzalem: er moest een beter begrip tussen joden christenen én moslims gestimuleerd worden. In 1980 namen de GKN afscheid van jodenzending. Het synoderapport 'God met ons' gaf een nieuw theologisch kader aan: De bijbel is boek van mensen over God. De staat Israël speelde als zodanig geen rol van betekenis. In 2002 werd de term 'opopgeefbare verbondenheid' overgenomen in de kerkorde van de Protestantse Kerk.

Bijzonder hoogleraar en universitair hoofddocent Rinze Reeling Brouwer keek vooral als theologiehistoricus en onderzocht twee liberale lijnen, een Duitse en een Nederlandse. Later zou zijn collega Rick Benjamins zeggen dat hij deze toch wat onterecht tegenover elkaar zette. Immers, de Duitse lijn was vooroorlogs en de Nederlandse liberale lijn na-oorlogs. Hoe dan ook, de Duitse lijn liet hij beginnen bij Schleiermacher, die ronduit kon zeggen dat het jodendom al lang dood is, en beslist geen voorloper was van het christendom. In zijn gesprekken met de joodse Henriette Herz gaf Schleiermacher wel aan dat de joodse religie een eigen toegang tot het universum had. Adolf von Harnack ging op deze lijn door. Rinze Reeling Brouwer noemde nog twee anderen, zoals Martin Rade en Notger Slenczka. De laatste zag het Oude Testament als een voorchristelijk boek. Een citaat: 'Door het OT buiten de canon te plaatsen kan de kerk de synagoge beter onder ogen komen.' Dat was zo'n beetje het Duitse vrijzinnige klimaat. De Nederlandse vrijzinnigheid ging een andere kant uit. J. Lindeboom wilde in zijn reactie op de hervormde kerkorde uit 1950 de staat Israël opnemen in de belijdenisgeschriften. Bij H.J. Heering speelde schuldgevoel na de holocaust een grote rol. J. van Goudoever legde een liturgisch verband tussen de feesten in het Nieuwe Testament en de feesten in het Oude Testament. Bij M.A. Beek is de talmoed niet een dood boek: je kunt er tal van associatieve verbanden in aantreffen die wetenschappelijk interessant zijn. Bij C.W. Mönnich kun je de uitspraak tegenkomen dat christenen de Schriften meelesen met Israël. Dit alles bracht Rinze Reeling Brouwer tot een interessante observatie: past het liberale manifest van Jan Offringa en de zijnen niet veel meer in de Duitse lijn dan in de Nederlandse? Later zou Rick Benjamins dit ontkennen.

Waarom is er toch sprake van 'volk' in de formulering 'volk Israël'?, werd er gevraagd. Gert van Klinken zag dit toch vooral verankerd in het volksdenken binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Het is dus een hervormde erfenis. Ook het gebruik van de benaming 'Israël' is terug te voeren op hervormd denken. Daar zit een impliciet verzet in tegen jodenzending.

Docent en bijzonder hoogleraar vrijzinnige theologie Rick Benjamins zette in zijn bijdrage de literatuur van oud Israël tegenover het 'israelitisch karakter der godsopenbaring'. Daar zit een theologisch onderscheid achter. Spreek je over Israël als het uitverkoren volk (met een bijzonder en goddelijke status) of zie je daar meer een menselijke uitdrukking in? Rick Benjamins haalde ook Harnack aan en legde uit dat in veel liberale benaderingen Jezus als de stichter van nieuwe gemeenschap wordt gezien. De goddelijke openbaring vindt in Jezus zijn hoogtepunt. Dat heeft soms wel een blinde vlek voor het levende jodendom opgeleverd. Orthodoxe theologen brachten met 'onopgeefbare verbondenheid' een eigen theologisch

concept naar voren dat echter een aantal problematische kanten kent. Heeft God zich dan alleen in Israël en de kerk bekend gemaakt? Als je alleen maar spreekt over de joodse oorsprong, veronachtzaam je dan niet het hellenistische karakter van het beginnende christendom? Worden er geen moeizame constructies gebouwd: de ene keer wordt Israël op een voetstuk geplaatst en vervolgens daarvan weer afgehaald. En is gewoon de betekenis van de term 'Israël' niet onduidelijk? Heeft het niet vaak een dubieuze politiek theologische of theologisch politieke betekenis?

Bijzonder hoogleraar Wouter Slob hield zich vooral bezig met de verhouding Oude en Nieuwe Testament en ging ook in op de verschillende indelingen in bijbels. Het is mode om te spreken over Tenach en te denken dat de indeling in Tora, Profeten en Geschriften teruggaat op een authentiek jodendom, maar dat is volgens hem een illusie. Je kunt niet teruggaan op zoiets als authentiek jodendom, net zomin als je kunt spreken van een authentiek christendom, omdat dat niet bestaat en je daar geen historische kennis van kunt hebben. Oorspronkelijkheid is niet vast te stellen. Wouter Slob kwam met de interessante these dat niet de Septuagint een afwijkende indeling heeft, maar juist de Tenach. De indeling van de Tenach is juist ontstaan in verzet en verweer tegen de indeling van de Septuagint, dat immers meer een meer een bijbel van christenen werd. Het OT heeft geen oorspronkelijke grondtekst, maar is eerder Gods plakboek. De indeling in de Tenach suggereert dat de tora een allesbeslissend gezag heeft, dat bij de profeten al minder is, en bij de Geschriften nog minder. Op deze lijn voortgaand zou je zelfs kunnen zeggen dat het NT een soort midrasj is. Dat miskent echter de betekenis van het NT. Je ziet dat Paulus zelf heel vrij met de teksten omgaat. Hij kan in Hagar zelfs een belichaming zien van het huidige Jeruzalem. In Jezus is er sprake van een hemels Jeruzalem. Paulus corrigeert hiermee dus Mozes. Kortom: de Tenach kan niet als bron worden beschouwd. Het apostolair christendom wil wel het OT behouden en het erkennen, maar ziet Jezus als de vervulling ervan. Dat Jezus de Christus is is geen constatering, maar een commitment. Het gaat van een 'beschrijvende waarheid naar een articulerende betekenis'. Mag je Jezus dan zomaar teruglezen in het OT? Kan dat? Jazeker kan dat, Paulus doet niet anders. De vraag erachter is: wie is eigenlijk eigenaar van de traditie? Waarom zou rabbijnse jodendom meer recht hebben dan de christelijke?

In familieverhoudingen zijn jodendom en christendom neven. In de wordingsgeschiedenis zijn beide tradities verbonden met elkaar als wederzijdse ander. Tegelijkertijd is er een onoverbrugbaar verschil dat te maken heeft met uiteenlopende visies op Jezus.

Douwe van der Sluis stelde vanuit de zaal een kritische vraag aan Wouter Slob: is zijn visie op Tenach niet erg beperkt? In joodse benaderingen wordt onder Tora de mondelinge en schriftelijke Tora verstaan, wat dus niet correspondeert met het afnemen van gezag (Tora, Profeten, Geschriften)

Bijzonder hoogleraar en organisator van deze middag Dineke Houtman ging vooral in op relatieperspectieven. Ze verwees naar de titel van een boek uit 2007 'The ways that never parted' (onder redactie van Adam H. Becker en Annette Yoshiko Reed). Dat gaat eerder uit van elkaar kruisende wegen dan van het uiteengaan van wegen. Ze beschreef eerst het traditionele model, dat uitgaat van een oorspronkelijk joodse sekte die een aanwas krijgt van steeds meer niet-joodse volgelingen. Uiteindelijk ontwikkelt zich een christologie die het

uiteengaan bezegelt. Maar klopt dit model wel? Eerder is er sprake van aantrekking en afstoting en dat in verschillende fasen. Met relatiemetaforen zou je de verhouding joden en christenen kunnen karakteriseren. B.v. als een ouder-kindrelatie. Of als broers of zussen, als kinderen van dezelfde ouder. Als Tweelingen. Met het nieuwe model doe je recht aan de overeenkomsten en verschillen tussen de tradities en blijft de relatie dynamisch. Je kunt overigens ook nog een onderscheid maken tussen een feitelijke relatie versus een gevoelde relatie. Er valt een geschiedenis te schetsen van een christelijke interesse in joden en joodse studies, zoals bij de kerkvaders Origenes en Hiëronymus, of bij de middeleeuwse Nicolaas van Lyra. In de Reformatie was er belangstelling voor de kabbala en de Hebraica veritas. In de 17e eeuw ontstond een brede interesse in joodse studies, en in de 19e eeuw werden bij het historisch verstaan van de bijbel joodse geleerden geraadpleegd. In de 20e eeuw was er een herwaardering van de Joodse Jezus en een New Perspective op Paulus. Joodse reacties varieerden van afkeuring, wantrouwen en erkenning. Afkeuring omdat men niet zat te wachten op christelijke toenaderingspogingen en bang was dat christenen zich van alles zouden toeëigenen. Wantrouwen omdat men bang was voor een verborgen bekeringsagenda. Erkenning men kende elkaars werk joods humanisme vriendschappen Kortom: er was in de onderlinge verhouding zeker sprake van een ernstige breuk, maar er waren ook tegenbewegingen.

De laatste spreekster was cultureel antropoloog en schrijver Rachel Reedijk, tevens lid van de liberaal joodse gemeente in Amsterdam en lid van de dialooggroep Sjaär (OJEC). Ook zij sprak over de scheiding der wegen en riep uit: 'Wij moeten samen verder!' De relatie tussen joden en christenen is onopgeefbaar. Zij wees op belangrijke verklaringen in de joods-christelijke verhoudingen. Naast de rooms-katholieke verklaring Nostra Aetate noemde zij de joods-orthodoxe verklaring 'Dabru emet' uit 2002 (met een verwijzing naar Zacharia 8:16 'Spreek de waarheid') en de joods-christelijke verklaring 'Twaalf punten van Berlijn', helaas aan joodse zijde weinig bekend. Voor haar als socioloog zijn de interactieprocessen van dit soort verklaringen interessant. Wat doet dit met de joods-christelijke relaties? Hoe keken joden naar het christendom?, vroeg Rachel Reedijk zich af. Allereerst met een houding van: 'Laat ons met rust!'. In de laatste tientallen jaren is de relatie wezenlijk veranderd. Het asymmetrische gesprek waarbij de relatie niet gelijkwaardig was, is een gelijkwaardig gesprek geworden. Binnen de christelijke tradities is er een soul-searching naar antisemitisme op gang gekomen. Er is een beweging terug naar joodse wortels. Rachel Reedijk sprak haar twijfels uit over het manifest van Jan Offringa. Het wekt de indruk mee te voelen met een partij. 'En het roept het gevoel op, dat we weer in de steek gelaten worden.'

Jodendom en christendom zijn onverbreekelijk met elkaar verbonden.

Vanuit de zaal citeerde Hanneke Gelderblom, liberaal joods en tevens lid van het OJCM (overleg joden, christenen en moslims) artikel 1,7 van de kerkorde, wees op de term 'volk Israël en stelde de indringende vraag aan de zaal: 'Bent u bereid om am israel te vertalen met het joodse volk?' Het gaat toch om het levende joodse volk. Dineke Houtman maakte een kanttekening. 'Joods volk' is een benaming die teruggaat op Juda, dus één van de stammen van Israël. De term Israël is breder. 'Joodse volk' is dus een beperking van 'volk Israël'.

Er was niet veel tijd meer over voor gesprek. Er werden nog enkele vragen gesteld. Ik kreeg enkele minuten de gelegenheid om een slotwoord te spreken. Ik vertelde hoe de landelijke Protestantse Kerk in dit hele verhaal stond. Dat het gesprek wordt opgepakt, dat er een gesprek met Liberaal christendom en Kairos Sabeel Nederland is geweest. Dat deze studiemiddag een onderdeel is van de voortgaande bezinning. En dat de Protestantse Raad voor Kerk en Israël een kerkbreed gesprek over onopgeefbare verbondenheid aan het ontwikkelen is. Ook gaf ik aan dat de Protestantse Kerk vanuit drie roepingen werkt: de roeping tot onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël, de oecumenische roeping en de diaconale roeping.

Toen ik terug ging met de trein naar Zeeland, had ik tijd om dit verslag te schrijven en na te denken over wat deze middag gebracht heeft. Ik noem een aantal dingen die mij zijn opgevallen.

- 1) In een goede en vriendelijke sfeer werden enkele harde theologische noten gekraakt. Tal van vragen werden aangestipt en de tijd ontbrak om ze grondig uit te werken. Hoe is de verhouding tussen Oude en Nieuwe Testament? Hoe lees je de Schriften? Welke plaats heeft Jezus? Welke theologische betekenis heeft het volk Israël? Heeft het wel een theologische betekenis? Hoe versta je het begrip 'volk', waar heb je het dan over?
- 2) Er werd veel teruggekeken tot ver in de geschiedenis. Duitse en Nederlandse liberale lijnen werden verkend. Er werden ontwikkelingen geschetst binnen de hervormde en gereformeerde kerken. Onderbelicht vond ik de huidige joods-christelijke verhoudingen, ook internationaal gezien. Rachel Reedijk noemde enkele verklaringen en Dineke Houtman stipte nieuwe benaderingen aan, maar dat had m.i. meer reliëf kunnen krijgen. Ook zou ik het zinvol hebben gevonden als er iets meer was gezegd over het opnemen van de term 'opopgeefbare verbondenheid' in de kerkorde.
- 3) De politieke vragen bleven op de achtergrond. Ze werden wel vanuit de zaal gesteld (o.a. door Bram Grandia), maar voerden niet de boventoon. De staat Israël werd benoemd, maar slechts in het voorbijgaan. Dat is opvallend, omdat een deel van de hele discussie en de verwarring toch hiermee te maken hebben. Zijn we om de hete brij heen gelopen of is het juist goed dat de middag zich concentreerde op theologische vragen?
- 4) Het was vooral een intern kerkelijke gesprek, in aanwezigheid van twee Joodse gesprekspartners die ieder hun bijdragen hadden. Dat het gesprek intern is, is niet vreemd: het is immers een gesprek en bezinning over een kerkorde-artikel. Ik vond de Joodse bijdragen mild. Ik had iets meer willen horen over het 'in de steek gelaten voelen' van Rachel Reedijk.
- 5) In de wandelgangen ving ik enkele kritische geluiden op. Werd er niet om de hete brij heen gegeten? Nu was het gesprek vooral met liberale theologen: waar waren de andere? En: ben je niet bezig om een aantal inzichten en verworvenheden vanuit het joods-christelijke gesprek van de laatste tientallen jaren op te geven? Is het allemaal voor niets geweest?

Al met al hulde voor dit uitstekende initiatief en de inzet van Dineke Houtman, die er haar schouders onder gezet heeft. Het gesprek gaat verder.

Eeuwout Klootwijk

